

נושה נועז:

רעיון הישות הלאומית הסורית בהתפתחותו

הריפובליקה הערבית הסורית—אשר זה ימי דור היא סמל לתסיסה פוליטית וזירת הפיכות צבאיות לרוב—מגלה בשנים האחרונות יציבות מדינית ושלטונית ניכרת. למשל, בניגוד בולט לשרשרת ההפיכות הצבאיות שאירעו בה בעקבות מלחמת-1948—שכידוע לא היתה כרוכה באבדן טריטוריה סורית—הרי לאחר מלחמת-1967 לא נהפך המשטר במדינה זו, אף שאבדה רמת-הגולן ודמשק הבירה נחשפה לאיומם של כוחות צה"ל, הניצבים במרחק כ-70 ק"מ ממנה.

ודאי, אפשר לגרוס שהמשטר הסורי נשען במידה רבה על כידוני הצבא ופעולתם של שירותי הבטחון ונתמך על-ידי רשת פיקוח מסועפת של מפלגת-השלטון, הבעת. גירסה זו, כל כמה שהיא נכונה, אין בה משום הסבר מלא לתופעה הנדונה. דומה כי היציבות בסוריה אינה נסמכת רק על גורם פחדם של חלק מן התושבים מפני השלטון, אלא היא נזונה גם מהזדהות של מיגזרי אוכלוסיה מסוימים—משכילים צעירים, ביורוקרטים, פועלים ואיכרים—עם המדינה והמשטר. הזדהות זו, המתרחבת והולכת מאז עצמאותה של סוריה, היא בלי ספק גורם מרכזי המשפיע על אופי החיים הפוליטיים בסוריה; ואכן, אפשר לומר שסוריה, שבבוא עצמאותה ב-1946 היתה מהרבה בחינות מדינה ללא עם, שרויה זה שנים בתהליך של בנין קהילה פוליטית וגייבוש ישות לאומית משלה.

במאמר זה נבקש להתחקות אחר תהליך התפתחותו של רעיון הישות הסורית בדורות האחרונים וגישומו הלכה למעשה על רקע התהליכים הפוליטיים-החברתיים.

ב

לראשונה הופיע רעיון הזהות הסורית בשנות ה-60 של המאה הקודמת בחוג קטן של משכילים נוצרים, רובם חניכי מוסדות-החינוך המיסיונריים בבירות. משכילים אלה קראו להקמת קהילה סורית מבוססת על ערכי הלשון והתרבות הערביים ועל עקרונות של הפרדת הדת מן המדינה, שוויון כל האזרחים, ונאמנות למולדת משותפת. לגביהם היתה המולדת (ופן) במובן הרחב המולדת העות'מאנית, אולם בתוכה נועד מקום מיוחד לארץ (בלאד) סוריה שהיא מולדת משותפת לכל היושבים בה, מוסלמים, נוצרים ויהודים. הגבולות של ארץ-מולדת זו הוגדרו על-ידי הוגה-הדעות הנוצרי ח'ליל אל-ח'ורי בעתון "חדיקת אל-אח'באר" מיוני 1866 כלהבא: מנהר-פרת במזרח ועד הים התיכון במערב ומן המדבר הערבי בדרום ועד אנאטוליה בצפון.

לכאורה נוצרו באותה תקופה נתונים טובים למדי לקידום הרעיון של הישות הסורית. תנועת-הריפורמה העות'מאנית, שההזיקה ברסן השלטון באימפריה, היא עצמה חתרה זה-כבר להקים קהילה פוליטית עות'מאנית חדשה שתהיה מיוסדת על עקרונות

דומים לאלה של החוג הסורי-הפטריטי. מנהיגיה של תנועת-הריפורמה, ולימים גם ראשי "העות'מאנים הצעירים", פעלו אמנם, במישרים או בעקיפים, לחיזוק התחושה הפטריוטית בקרב אוכלוסיית סוריה. בהשפעתם הוצאו צווים שולטאניים בדבר שוויון הנתינים בלי הבדל דת ועדה; גפתחו בתי-ספר ממשלתיים מודרניים שמטרתם המוצהרת קירוב העדות השונות זו לזו; נסללו דרכים והונחו קווי-טלגרף, הוקמו בתי-דפוס ויצאו עתונים. כל אלה היה בהם כדי להקל על המגע בין קבוצות האוכלוסיה השונות. בנוסף לכך פעלו מושלים נאורים ומוכשרים כמו מדחת פחה, מראשי "העות'מאנים הצעירים", לשיפור המימשל, הבטחון, החינוך והתשתית של מחוז-שליטתם וניסו להחדיר בתושבים תחושה של אזרחות טובה וערבות הדדית.

בד בבד עם התפתחות זו נוצרו בסוריה גם תנאים פוטנציאליים לפיתוח זהות טריטוריאלית מבוססת על העיר דמשק ומחוזו. בעקבות חוק הולאיתים של 1864 הורחב במידה רבה תחום השיפוט של גליל (ולאית) דמשק ושמו הוסב לראשונה "ולאית סוריה". העיר דמשק הוסיפה לשמש מרכז רוחני-דתי לתושבי האיזור—מוסלמים ונוצרים כאחד: היא היתה מקום הכינוס של שיירת-החג' למכה, מושב המסגד של בית-אומייה וכן מרכז הפטריארכיות הנוצריות, היוונית-האורתודוקסית והיוונית-הקאתולית. אך נוסף לכך זכתה דמשק במחצית השניה של המאה ה-19 גם למעמד אדמיניסטרטיבי נכבד; מלבד היותה מרכז של פרובינציה גדולה, שימשה מושב למפקדת "צבא ערביסטן" שהיה אחראי על שמירת הבטחון והסדר בסוריה כולה.

אך על אף נתונים חשובים אלה, וחרף הדוגמות של היוצרות קהילות פוליטיות בלבנון ובמצרים, לא חרג הרעיון של פטריוטיות סורית על-דתית מתחום החוג הביירוטי הקטן של משכילים נוצרים, שכלל אולי כמה דרוזים ומוסלמים-סונים.

הרוב הגדול של האוכלוסיה בסוריה דבק עדיין במסגרת המסורתית של המשפחה, השבט והעדה הדתית, וניהל חיים אוטונומיים או עצמאיים-למחצה, בתוך מסגרות אלו. תנועת המודרניזציה העות'מאנית לא הצליחה בשום-פנים להפוך את האוכלוסיה הסוריה ההטרוגנית והמפוצלת לחברה מגובשת אחת. בולט במיוחד היה הפיצול והניגוד העדתי-דתי. הוא נבע מן הנאמנות והשמרנות הדתית של מוסלמים ונוצרים כאחד, וינק ממערכות-החינוך הכיתתיות הנפרדות. גם רשתות-החינוך החדשות שהוקמו או התרחבו בסוריה לאחר שנות ה-60 לא שינו את המצב מיסודו.

רשת-החינוך העות'מאנית-הממלכתית החדשה נשארה מצומצמת למדי וקלטה תלמידים מוסלמים בלבד, ואילו בבתי-הספר המיסיונריים הרבים התחנכו בעיקר תלמידים נוצריים; לפי עדותו של קונסול בריטי "לא נעשה בהם שום נסיון לעורר בתלמידים, כולם נתינים עות'מאניים, רגש כלשהו של נאמנות לשליט שלהם או פטריוטיות למדינה שלהם".¹

גם תחושת הזהות הטריטוריאלית לא חרגה מתחום הכפר, העיר, או אולי המחוז; חושבי חלב או ביירות לא הכירו כלל במרכזיותה של דמשק אלא הוסיפו להתרכז בעצמם או לפתח אוריינטציות כלפי מרכזי-חוף. אפילו באזור ירושלים ובנותיה החלו

לצמוח, כפי שהראה יהושע פורת, ניצנים של תודעה פלסטינית בין-עדתית. ניצנים אלה הופיעו בראשית המאה ה-20 בעיקר כתגובה לאתגר החיצוני שהתגלם בהתעוררות היהודית ובהתישבות הציונית בארץ-ישראל.²

ג

בסוריה, לעומת זאת, הופיעו סימנים בולטים ראשונים של זהות טריטוריאלית בהדרגה רק לאחר מלחמת-העולם הראשונה, בעקבות כינונה של מסגרת פוליטית סורית נפרדת על-ידי האמיר פייצל. כך, למשל, סיגלו להם מוסדות השלטון החדשים עד-מהרה מינוח טריטוריאלי-סורי: המימשל של פייצל, שנקרא תחילה "הממשלה הצבאית הערבית בסוריה", שינה את שמו ל"הממשלה הערבית-הסורית" והמדינה הוכרזה ב-1920 כ"ממלכה הסורית". "הקונגרס הלאומי", שנקרא גם "הקונגרס הסורי", קיבל באותה שנה החלטה לנטוש את "מדיניות המדינה הערבית הגדולה, שהיתה המטרה הרחוקה של המרד הערבי, ולנקוט את מדיניות הממלכה הסורית המאוחדת".³ לפי הגדרת הקונגרס הסורי, תשתרע הממלכה המאוחדת על-פני כל סוריה הגיאוגרפית בגבולותיה הטבעיים ותהיה ערבית בהגדרתה הלאומית-התרבותית.

לכאורה אפשר אפוא לקבוע שהתנועה הלאומית הערבית בסוריה של פייצל אימצה לה את תפיסתו של החוג הסורי-הפטריטי מן המאה הקודמת בדבר הקמת ישות סורית-ערבית בסוריה הגדולה. אולם, היו הבדלים יסודיים בין שתי התפיסות: ראשית, התנועה הלאומית הערבית בסוריה היתה במהותה כל-ערבית ולא כל-סורית; היא ראתה את סוריה בחינת מרכז למדינה ערבית גדולה ובאיחודה של סוריה ראתה רק צעד ראשון לקראת איחוד כל-ערבי. שנית, לתנועה הלאומית הערבית בסוריה היתה תפיסת-עולם מוסלמית, בניגוד לזרם הרעיוני הפטריטי-הסורי (נוצרי), שהיה חילוני בעקרון. אפשר אמנם שפייצל עצמו דגל בהפרדת הדת מן המדינה, אם נתיחס ברצינות לסיסמתו המפורסמת: "אד-דין לילאהי ואל-וטן ללגמיע" (הדת לאלוהים והמולדת לכל),⁴ אולם גישתם של רוב חברי הקונגרס הסורי היתה שמרנית יותר והם מתחו בקורת קשה על מדיניותו הליברלית של פייצל. בנוסח התחוקה שהכין הקונגרס, אלא שלא הספיק לקבל אישור, נקבע אמנם כי האסלאם הוא דת המדינה הסורית.

ד

שתי התפיסות המתחרות והסותרות הוסיפו להיאבק בסוריה גם לאחר נפילת ממלכתו של פייצל. התפיסה של פטריוטיות סורית-חילונית אומצה על-ידי המפלגה הסורית של אנטון סעאדה, שהוקמה ב-1930. אולם, כמו במאה ה-19, נשארה תפיסה זו נחלתם של בני עדות מיעוטים, בעיקר נוצרים ועלאוים, שהיו מקורבים לרעיונות המפלגה. הרוב הגדול של ערבים מוסלמים-סונים בסוריה דחה רעיון זה והוסיף לדבוק ברעיונות פן-ערביים ומוסלמים שמצאו את ביטויים ב"גוש הלאומי" של סוריה (הפנתלה), ולאחר זמן במפלגת הבעת'.

אולם, מכל זה אין להסיק, כמובן, שתחושת הזהות הסורית נעלמה כליל מקרב האוכלוסיה והתנועה הלאומית הערבית בסוריה המנדטורית. אדרבה, אפשר שבמידה מסוימת התחזקה—ראשית, הודות לקיומה של מסגרת מדינית נפרדת ולהקמתם של מוסדות-מימשל מקומיים, כגון פרלמנט וממשלה; שנית, הודות לריכוז מאמציה של התנועה הלאומית בסוריה במאבק נגד הצרפתים, על חשבון המאבק לאחדות ועצמאות כל-ערבית; שלישית, במידה מסוימת התגבשה הישות הסורית גם לנוכח הינצרותן של ישויות פוליטיות נפרדות בעיראק, מצרים ושאר מדינות ערביות. מדינות אלו לא די שסירבו להכיר בסוריה כמרכז האחדות הערבית אלא אף נטלו לידיהן בעצמן—תחילה עיראק ואחר-כך מצרים—את הנהגת התנועה הכל-ערבית.

אף-על-פי-כן לא היתה התודעה הסורית חזקה ומגובשת כמו המצרית או אפילו כלבנונית (או אולי גם כזו של ערביי ארץ-ישראל). טעם עיקרי לכך היה זה, שבניגוד להתפתחות במצרים, בעיראק ואפילו בלבנון, הרי בסוריה חיבל השלטון המנדטורי הצרפתי קשה בתהליך הקמתה של קהילה פוליטית. הוא קטע את צעדיה הראשונים של סוריה לקראת עצמאות ואחדות כאשר שם קץ לשלטונו של האמיר פייצל; אחר-כך צימצם את שטחם של הולאיתים הסוריים ההיסטוריים על-ידי שב-1920 סיפח שטחים נרחבים באזורי טריפולי, בקאע וצידון למדינת "לבנון רבה" וב-1938 ויתר על אזור אלקסנדרה לטובת תורכיה. השלטון המנדטורי החליש את מרכזיותה הפוטנציאלית של דמשק ואת אחדותה הטריטוריאלית של המדינה על-ידי שהחיה, מיסד ואף הגביר את פיצולה לחבלים וחיוק את הכוחות הצנטריפוגליים שבשוליה, בעיקר אלה שבהר-העלאים ובהר-הדרוזים. בד-בבד עם כך בלם השלטון הצרפתי והכשיל מגמות של אחדות לאומית על-ידי שהחריף את הניגודים בין העדות: הוא חיוק והרחיב את האוטונומיה המדינית או הדתית-התרבותית של עדות המיעוטים המוסלמיות-הטרודוקסיות והנוצריות, ולא טרח לבטל את הפיצול ולתקן את הפיגור במערכת-החינוך. ב-1938, למשל, ביקרו בבתי-ספר ממשלתיים רק כשליש מכלל התלמידים בסוריה, רובם מוסלמים, ואילו היתר—רובם נוצרים—למדו בבתי-ספר פרטיים (נוצריים-עדתיים בעיקר) וזרים.⁶

אך מלבד הפיצול במערכת-החינוך והניגוד הבינעדתי, הרי גם הקיטוב בין המעמדות שהיה מושרש באוכלוסיה הסורית לא בא על תיקונו תחת המשטר המנדטורי: מצד אחד, לא חל כמעט כל שיפור ברמת-החיים וכל שינוי בצורת החיים של בני השכבות הנמוכות והבינוניות, ובעיקר הפילאחים; ומצד שני, התחזק מעמדם הכלכלי והחברתי-המדיני של בני השכבה העליונה—בעלי-קרקעות, סוחרים ותעשיינים גדולים. כל אלה לא סיעו, כמובן, לתהליך הינצרותה של חברה סורית אחת.

ה

בנקודה זו יש להדגיש שקיומו של הפער הכלכלי-החברתי באוכלוסיה הסורית לא היה רק פרי מחליו של השלטון המנדטורי אלא, בעיקר, תוצאה של מדיניות מכוונת מצד בני המעמד העליון שהחזיקו ברסן השלטון-העצמי בסוריה המנדטורית. במידה

ידועה היה גם הקיטוב פרי מחדלם של גושאי המשרות הממשלתיות והציבוריות— בין שהיו מנהיגי הפתלה או אישים לאומיים אחרים. לשון אחרת: המנהיגות הלאומית בסוריה המנדטורית היא עצמה נשאה בחלק מן האחריות לפיגור בגיבושה של האוכלוסיה הסורית לחברה אחת. המפלגות הלאומיות הוקמו סביב אישים ומשפחות מן השכבה של בעלי הרכוש הגדול, שמבחינה חברתית-כלכלית ייצגו אינטרסים מעמדיים צרים. הם היו מעוניינים בקיום ה"סטאטוס-קוו" שנוצר עוד בתקופה העות'מאנית, ונמנעו מלהתוות כל תכנית חברתית-כלכלית לטווח ארוך שתביא לקידום השכבות הרחבות של האוכלוסיה הכפרית והעירונית.

בדומה לזה לא פעלו מנהיגים אלה בכל מאודם להחלשת הקנאות הדתית ולטיפוח סובלנות בינעדתית. אמת שההנהגה הלאומית הציבה בשורותיה הראשונות אישים נוצריים ופירסמה מצעים וסיסמות שהעלו על גס עקרונות של חופש מצפון ואמונה, סובלנות דתית ואחווה פטריוטית. אולם כל אלה נשאו בגדר מלים ריקות, וכמו בתקופה שלפני המנדט, לא חדרו לתודעתם של אנשי-השורות בתנועה הלאומית ובוודאי לא לתודעת ההמונים. כך למשל, סעיפים בתחוקת סוריה (1930) שחוברו בהשראתם של נציגי הפתלה ודיברו על עקרונות חופש המצפון והדת ושוויון בזכויות האזרחים (סעיפים 6, 15, 28) לא הוגשמו בשלמותם בגלל התנגדותם של פקידים סוריים בכירים ואנשי-דת מוסלמיים (עולמא). ועדת-משנה מטעם ועדת-המנדטים המתמדת שבדקה את הנושא ב-1934 קבעה בדו"ח שלה: "הוועדה מצטערת להעיר כי החלת התחוקה הסורית, הקובעת שוויון בפני החוק, נתקלת עדיין לעתים במכשולים בגלל היעדר רוח של סובלנות מצד השלטונות המקומיים".⁶ כעבור ארבע שנים, ב-1938, בוטל בלחץ העולמא חוק המעמד האישי מ-1936 שנתן ביטוי משפטי לעקרונות התחוקה הסורית בדבר חופש המצפון והדת.⁷

גורמים אחרים שעשו לעיכוב התהליך של הקמת קהילה פוליטית סורית היו קשורים בנשיות מסורתיות או בהשפעות חדשות בקרב אנשי העלית המקומית השלטת. בחוגים אלה היו חזקות, ראשית, המגמות האזוריות-המקומיות (דמשק מול חלב); שנית, האוריינטציות הפן-ערביות; ושלישית: השפעות ממדינות ערביות שכנות. כל אלו גבעו במידה רבה מחוסר מרכז סורי-מקומי חזק או מנהיג סורי-לאומי דגול שיוכל לשמש מוקד של סמכות, אחדות והזדהות של האוכלוסיה—כמו שהיו, למשל, זע'ול ונחאס במצרים, או אפילו פייצל ובית-המלוכה בבגדאד.

על הנהגת הפתלה נמנו אישים בעלי מעמד והשפעה אזוריים ולא כלל-סוריים. הנהגה זו הופיעה כגוף מלוכד וסולידארי כל עוד היה המאבק בצרפתים בעיצומו; אולם לאחר הסכם-1936 עם צרפת החלו הגוש ומנהיגיו להתפצל על-פי קווים אישיים-משפחתיים ואזוריים-מקומיים וגילו נטיות כלפי מדינות שכנות. המנהיג הלאומי עבד אל-רחמאן אל-שהבנדר, למשל, הקים ב-1937 את מפלגת ה"חיות הפטריוטיות" וגילה נטיות פרו-האשמיות. מנהיגים צעירים של סניף הפתלה בחלב—נאום אל-קסמי ורושדי אל כיחיא—הקימו בסוף שנות ה-40 את "מפלגת-העם" החלפית שהיתה

בעלת אוריינטציה עיראקית. יתרת הכתלה נשארה תחת הנהגתו של שופרי אל-קוחלי, שינתה את שמה ל"מפלגה הלאומית", ופזלה לעבר מצרים. עם שבתוך סוריה נגלו נטיות כלפי מדינות ערביות שונות, שימשה היא עצמה משך תקופות שונות נושא לתכניות סיפוח או איחוד של שכנותיה כגון: תכנית "הסהר הפורה" של גורי סעיד ותכנית "סוריה-רבה" של עבדאללה בראשית שנות ה-40. אין תימה אפוא שכאשר נעשתה סוריה ריפובליקה עצמאית ב-1946 היתה זו למעשה מסגרת פוליטית ריבונית ללא קהילה פוליטית מגובשת וללא חברה מלוכדת. הנסיונות להקים ישות סורית עשו באושים ואילו ההתפתחות הפוליטית-חברתית במשך כמאה שנות המודרניזציה לא העלו ארוכה לפיצול ולניגודים העדתיים, אזוריים ומעמדיים שבקרב האוכלוסיה.

הדגמה חלקית לאופי ההטרונגי של האוכלוסיה כמו גם של העלית הסורית נוכח להפיק מתיאור של חברי הפרלמנט הסורי ב-1947. כך מתאר חביב כחאלה, אחד מחברי הפרלמנט, את עמיתיו: "אני מתבונן סביבי ואיני רואה אלא צרור של ניגודים... אנשים שאין דבר המאחד אותם, שאינם שותפים לשום עקרון... היו בהם בורים, והיו בהם אנשי עט דגולים, היו שדיברו רק כורדית או ארמנית והיו שדיברו רק תורכית, קצתם חבשו תרבוש וקצתם כפייה".⁸

1

התנאים הבסיסיים להקמת ישות סורית נוצרו עם סיום המנדט הצרפתי ואיחודה של סוריה כחטיבה ריבונית, אך כדי להתגבר על המכשולים העצומים שבדרך להפיכת האוכלוסיה המפוצלת לקהילה פוליטית אחת זקוקה היתה סוריה לתקופה ארוכה של שלטון חזק, יציב ובעל מדיניות עקיבה. אולם, מ-1946 ועד להפיכת הבעת' במרס 1963 ידעה סוריה רק שתי תקופות קצרות כאלו: תקופת אדיב ששכלי, ותקופת האיחוד עם מצרים. בפרקי-זמן אלה אכן נעשו צעדים חשובים לקראת ייסוד חברה חדשה בסוריה, אולם תהליך זה הופר ונסוג בתקופות-הביניים חסרות-היציבות ואף הוא עצמו חסר היה אוריינטציה אחידה וקבועה. רק עם כינונו של משטר הבעת' ב-1963, ולראשונה מאז עצמאותה, זכתה סוריה, חרף המאבקים בצמרת המשטר, למידה של יציבות, עצמה ועקיבות. משטר הבעת' פעל שיטתית, מאז הקמתו, להגברת התהליך של גיבוש הקהילה הסורית, וזאת תוך כדי ניצול הישגיהם של משטרים קודמים בתחומים שונים.

בתחום יחסי-השלטון בולטת העובדה כי בתוך פחות מעשר שנים שעברו מימי ששכלי ועד תקופת האיחוד עם מצרים הצליח השלטון בסוריה לקעקע את היסודות הצנטריפוגליים באזורי ההר והפריפריה ולהקים מימשל ריכוזי חזק בדמשק. בתחום היחסים בין העדות בוטלה שיטת הייצוג העדתי לבית-הנבחרים וצומצמה האוטונומיה המשפטית והחינוכית של עדות המיעוטים. בני עדות אלו החלו ליטול חלק גדל-והולך בחיים המדיניים; גם התרחבותם של אמצעי הקשר והתקשורת למיניהם סייעה לקירוב-לבבות בין יוצאי עדות שונות. במיוחד כך הדבר לגבי הדור הצעיר, אשר

לראשונה החל לקבל ברובו הגדול חינוך לאומי אחיד. אכן, מאז תום המנדט, זכתה מערכת החינוך הממלכתית לדרגיה השונים להתרחבות רבת-ירושם ביותר. בד-בבד עם התרחבותה של רשת-החינוך הממלכתית חלה ירידה תלולה באחוזם ובמספרם של בתי-הספר הזרים והפרטיים (העדתיים). עם זאת חלה, כמובן, גם תמורה יסודית בתכנית-הלימודים של בתי-הספר: מצד אחד, נעקרו ממנה תרבות צרפת ולשונה, ומצד שני—פותחו והודגשו בה-הלשון, ההיסטוריה והתרבות הערביות.

עוד תמורה מכרעת שפקדה את סוריה בשני העשורים האחרונים עשתה לצימצום הפער החברתי-הכלכלי בין המעמדות השונים. משך שנים אלה ידעה סוריה, לראשונה בהיסטוריה המודרנית שלה, מהפכה חברתית-מדינית של ממש. הריפורמות הקרקעיות והמשקיות השונות הרסו את הבסיס הכלכלי של השכבה המסורתית העליונה—בעלי-אחוזות, סוחרים ותעשיינים גדולים—ועירערו את מעמדה החברתי. גם כוחה המדיני-הציבורי של שכבה זו התמוטט כליל עקב פיזור המפלגות הוותיקות וכן עקב מאסרם או גלותם של מנהיגים פוליטיים מסורתיים. שכבה זו נעלמה מסוריה הן כמעמד שליט הן כעלית מדינית.

על מקומה של זו קמה עילית מדינית חדשה המונה קציני-צבא ופוליטיקאים צעירים, ברובם יוצאי ערי-שדה וכפרים וחברי מפלגות ראדיקליות-מודרניות. נסללה גם הדרך לעלייתן של השכבות העממיות-איכרים, פועלים, שכירים ואנשי אינטליגנציה. שכבות אלו הן הבסיס לקהילה מדינית סורית חדשה אשר זה ימי דור העלית השלטת מגסה לעצבה.

ז

אולם כבעבר כך גם בדור העצמאות אין באוכלוסיה המדינית תמימות-דעים רעיונית שלמה באשר לאפיה של הקהילה החדשה. נקודות המחלוקת העיקריות נסבו שוב על הנושאים סוריה והאיחוד הערבי, הצביון הלאומי-התרבותי של החברה והזיקה בין דת ומדינה בסוריה, וכן שאלת הריפורמה הסוציו-כלכלית. בראשית שנות ה-50, כבשנות ה-30, שוב התחרו שתי תפיסות מרכזיות על ההשפעה בדור הצעיר: מצד אחד, התפיסה של ישות סורית חילונית ועצמאית, שאותה נשאו שוב אנשי המפלגה-הסורית-הלאומית; מצד שני, התפיסה של אחדות ערבית כוללת ושל לאומיות ערבית שאינה נטולה זיקה מוסלמית, שהיתה מונחת ביסוד מצעה של מפלגת הבעת'. שתי מפלגות אלו הסכימו, פחות או יותר, על הצורך בריפורמה בחברה הסורית. תפיסה שלישית שקנתה לה אחיזה באינטליגנציה הצעירה, בעיקר החל מאמצע שנות ה-50, היתה זו של המפלגה הקומוניסטית הסורית, שציידה בישות סורית נפרדת וחילונית ודגלה במהפכה סוציאליסטית בחברה.

אדיב ששכלי, השליט הסורי הראשון שניסה לגבש קהילה מדינית חדשה בסוריה העצמאית, הושפע כנראה במידה ניכרת מרעיונות המפלגה הסורית-הלאומית. הוא היה נתון גם להשפעת אפרם חוראני, מנהיג המפלגה הערבית-הסוציאליסטית.

שבסוף 1953 התמוגה עם הבעת'. כך, למשל, בסוגיה של סוריה והעולם הערבי נקט ששפלי את קו המפלגה הסורית: הוא פעל לביצור עצמאותה של סוריה ולהדגשת מקומה המיוחד בעולם הערבי, אולם בד־בבד עם זאת הבלית ששפלי את אפיה הערבי והמוסלמי של המדינה—בדומה למגמות שרווחו בקרב המפלגות הלאומיות המסורתיות ואצל חוגים בבעת'. ששפלי נקט מדיניות נמרצת וחלוצית של שיערוב המערכת החינוכית והחיים הציבוריים, מדיניות שפגעה קשות בכמה עדות מיעוטים והצטיינה בסממנים מוסלמיים בולטים. למשל, טיוטת החוקה הסורית מ־1950 כללה את המשפט הבא: "היות רוב האוכלוסיה בסוריה משתייך לדת האסלאם, המדינה מכריזה על דבקותה באסלאם ובאידיאלים שלו". רק בעקבות לחץ מצד חוגים נוצרים ומוסלמים ליברליים הושגה פשרה, ובנוסח הסופי של החוקה הופיע הסעיף המצהיר כי האסלאם הוא דתו של נשיא המדינה.

לאחר סילוקו של ששפלי נמשך המאבק בין האידיאולוגיות של הבעת', של המפלגה הסורית-הלאומית ושל הקומוניסטים על השפעה בחוגי האינטליגנציה הצעירה וגם במוקד-הכוח החדש בסוריה—הקצונה הצבאית. מפלגת הבעת', שנחלה נצחון חשוב בבחירות לפרלמנט ב־1954, הצליחה ב־1955 לגבור על יריבתה הראשית, המפלגה הסורית-הלאומית, בהתמודדות על משרות-מפתח בצבא. הקצין הבעתי עדנאן אל-מאלכי, סגן-הרמטכ"ל, הביא לידי הרחקתו של הקצין העלאוי ע'סאן ג'דיד, שהיה ממנהיגי המפלגה הסורית בצבא; ולאחר שנרצח אל-מאלכי בידי חבר המפלגה הסורית נערך מצוד גדול על חברי המפלגה בצבא ומחוצה לו. המפלגה הוצאה אל מחוץ לחוק וכמעט חדלה מפעול בסוריה, אולם רעיונותיה לא נשכחו.

בשלב הבא, ב־1958—1957, גאבקה הבעת' עם יריבתה השניה, המפלגה הקומוניסטית, שקנתה לה השפעה רבה באינטליגנציה ובקצונה הצעירה (למשל, אוהד המפלגה עפיף אל-בוזרי מונה ב־1957 רמטכ"ל של צבא סוריה). גם הפעם הצליחה המגמה הפן-ערבית לגבור על המגמה הסורית-הבדלנית: בעזרת המפלגות הלאומיות הוותיקות הוליד הבעת' את סוריה לאיחוד עם מצרים. המפלגה הקומוניסטית הוצאה אל מחוץ לחוק ונרדפה, אולם גם רעיונותיה שלה לא נשכחו. כמה מרעיונות אלה, כמו אחדים מרעיונותיה של המפלגה הלאומית-הסורית, אומצו בתקופת האיחוד עם מצרים על-ידי מספר הולך ורוב של פוליטיקאים וקצינים צעירים; הבולט בין הקצינים הללו היו הגנרל צלאח ג'דיד (אחיו של ע'סאן ג'דיד), שנעשה, כידוע, מנהיג הבעת' ושליט סוריה במחצית השניה של שנות ה־60 ואולי יותר מכל שליט שקדם לו עשה לעיצוב הקהילה המדינית של סוריה.

ח

בדומה לששפלי, הושפע צלאח ג'דיד, כנראה, מן התפיסות של המפלגה הלאומית-הסורית ומפלגת-הבעת' כאחת. אולם בניגוד לששפלי, הושפע ג'דיד, וודאי גם כמה מעמיתיו בצמרת השלטון עמו, גם מתפיסת-העולם הקומוניסטית או המארקסיסטית. ואכן, נראה כי לראשונה בתולדות סוריה נקט משטר הבעת' קו חדש שבכמה תחומים

הוא קרוב יותר לתפיסה של המפלגה הסורית-הלאומית ולהשקפת-עולמה של המפלגה הקומוניסטית מאשר לרעיונותיה של מפלגת הבעת' הוותיקה. קו חדש זה נקט לא רק משום שתאם את העמדות המדיניות-האידיאולוגיות של ראשי המשטר; במידה רבה הוגשם גם בגלל האינטרסים השלטוניים של ראשי המשטר והוכתב על-ידי מוצאם המעמדי-הכפרי והעדתי-העלאוי.

ראשית, יש לציין כי לעומת מפלגת-הבעת' הוותיקה, שפירשה את הסוציאליזם במונחים של צדק סוציאלי, אטאטיזם ולאומיות ערבית ונתנה לו אופי מתון (בדומה למשטר ששכלי), ראה משטר הבעת' של ג'דיד את הסוציאליזם במונחים מדעיים-מארקסיסטיים של מאבק "המעמדות העמלים" ובעלות העם על אמצעי הייצור.¹⁰ ואכן, בניגוד למפלגת הבעת' וששכלי, שנשענו בעיקר על האינטליגנציה ועל המעמד הבינוני העירוני החדש, הרי משטר הבעת' החדש מסתייג מחוגים אלה ומעדיף את "המעמדות העמלים", ובעיקר הפלאחים, שאליהם משתייכים רוב ראשי המשטר עצמם.

גם במגמה מדינית-רעיונית חשובה אחרת היו ראשיו של משטר הבעת' מושפעים ממוצאם העדתי-העלאוי וקרובים למפלגה הסורית-הלאומית ולקומוניסטים יותר מאשר לבעת' הוותיקה. הפוונה היא להעדפת ייחודה הטריטוריאלי-הסורי של המדינה על-פני המגמה הפן-ערבית המסורתית של התנועה הלאומית ושל הבעת'. לכאורה, דוגל משטר הבעת' באחדות כל-ערבית ומצהיר כי חבל-הארץ הסורי הוא חלק מן המולדת הערבית וכי העם הערבי בחבל הסורי הוא חלק מן האומה הערבית. למעשה, נוקט משטר זה מאז קומו קו עצמאי ביותר במדיניות הבין-ערבית, לעתים עד כדי התרסה נגד מנהיגותה של מצרים והסתכנות בבידודה של סוריה מיתר המדינות הערביות. כמו ששכלי בומנו, העדיפו ראשי המשטר את עיצוב משטרה המדינית-החברתית של סוריה על השגת האחדות הערבית המקווה. הם הדגישו את ייחודה כמדינה מתקדמת ומהפכנית יותר משאר המדינות הערביות.

אף בשאלה הקריטית של יחסי דת ומדינה אימץ לו משטרו של ג'דיד את ההשקפות החילוניות של הסורים-הלאומיים ושל הקומוניסטים ולא את אלו של מפלגת הבעת' הוותיקה. ואמנם, אף שנקט משטרו של ג'דיד מדיניות תקיפה של שיערוב מערכת-החינוך והחיים הציבוריים כמו בתקופות ששכלי והאיחוד עם מצרים ואף יותר, הרי לראשונה בתולדות סוריה פעל משטר זה להפרדת האסלאם מן הערבאות והדת מן המדינה.

המגמה החילונית של משטר ג'דיד, שהיתה אולי החלוצית והנועזת ביותר בכל המשטרים הערבים "המתקדמים" באיזור, נבעה כמובן גם ממוצאם העדתי של ראשי המשטר ומנטייתם לטשטש את הגורם הכיתתי-הדתית המצביע על ההבדל בינם ובין אוכלוסיית-הרוב המוסלמית-הסונית. מדיניות זו, שפגעה הן בעדת-הרוב הסונית והן בעדות הנוצריות, קיבלה ביטוי פורמלי בתחוקה הסורית מ-1969 בהשמטת הסעיף הקובע כי דתו של נשיא הרפובליקה היא דת האסלאם. סעיף זה הופיע בתחוקות של 1930 ו-1950, נעדר מתחוקת הריפובליקה-הערבית-המאוחדת, אך

חזר והופיע בתחוקה הזמנית של סוריה מ-1964. אולם בתחוקת סוריה ממאי 1969, תחת משטרו של ג'ידיד, הושמט סעיף זה לגמרי ונותר המשפט הסתמי לאמור: "חכמת-המשפט המוסלמית היא מקור ראשי לחקיקה". הבדל אחר בין תחוקת 1969 והתחוקות של 1950 ו-1964 הוא בנוסח השבועה של נשיא המדינה ושל חברי מועצת-העם (או "המועצה הלאומית", על-פי תחוקת 1964) המוגדר כ"מוסד השלטון העליון במדינה". לעומת הנוסח "אני נשבע באללה אכפר" בתחוקות של 1950 ו-1964, מופיע בתחוקת 1969 הנוסח "אני נשבע בכבודי ובאמונותי" (סעיפים 52, 60).¹¹

ט

נראה הדבר כי משטרו של ג'ידיד שאף לגבש בסוריה קהילה מדינית חדשה שתהיה מבוססת על ארבע אבני-יסוד: ערבאות, סוריות, סוציאליזם וחילוניות. מכל היסודות הללו ערכי התרבות והלאומיות הערבית הם אולי המוצקים ביותר, לפי שהם נחלת רוב-רובה של האוכלוסיה, להוציא את הכורדים שבג'זירה, את הארמנים וחוגים נוצרים קאתוליים. מכנה-משותף נוסף לרוב האוכלוסיה הוא רגש הזהות הטריטורי-ריאלית-הסורית, הנובע מן ההרגל של חיי-צוות במסגרת המדינית של סוריה, הקיימת זה כשני דורות. רגש זה, שטופח על-ידי ששפלי ומשטר הבעת', התרחב ללא ספק והתחזק גם כתוצאה מפשלונו של האיחוד עם מצרים, ובעקבות מותו של עבד אל-נאצר.

לעומת זאת, שני היסודות האחרים שהיו מצויים ברעיון הקהילה הסורית של ג'ידיד—סוציאליזם, ובעיקר חילוניות—היו מקור לתסיסה נגד המשטר בחוגים שונים באוכלוסיה ומכשול לגיבוש הישות הסורית.

ידוע, למשל, כי חוגים לא קטנים בין מעמדות-הביניים העירוניים המסורתיים—בעלי-מלאכה, סוחרים וכלי-קודש—עוינים את האופי הסוציאליסטי-החילוני של חיי החברה והכלכלה. הללו התנגדו למשטרו של ג'ידיד אף שהוא ראה בהם חלק משכבות העמלים; חלקם אף אורגנו מטעמו בארגונים מקצועיים של בעלי-מלאכה, חנוונים וכיו"ב וחלקם הורשו להמשיך באין מפריע בפעילות כלכלית פרטית. הזדהותם הרעיונית-החברתית של חוגים אלה קרובה יותר למערכת של קשרי-הנאמנות המוסלמים-האורתודוקסיים והשמרניים של המשטר הישן. קצתם קשורים היו קשרי-חברה, כלכלה או פוליטיקה לעלית המדינית הוותיקה; רבים מהם הושפעו, ועודם מושפעים, על-ידי עולמא ו"האחים המוסלמים".

ואכן, בשנים 67—1964, לאחר עליית הבעת' לשלטון, נערכו בערים שונות בסוריה הפגנות ושבתות גדולות של סוחרים וכלי-קודש מוסלמיים נגד המדיניות החילונית של המשטר. בהפגנות שאורגנו על-ידי עולמא נשמעו קריאות נגד הבעת' "חסר-אלוהים" והושמעו סיסמות כגון: "אללה אכפר, או אסלאם—או בעת'". בכמה מן ההפגנות או המחאות של החוגים המוסלמיים נטלו חלק פעיל גם ראשי הפהונה הנוצרית. הם מחו נגד הנטיות האנטי-נוצריות של המשטר, שהתבטאו בהלאמת

החינוך העדתי ובצימצום לימודי הדת וכן בהתערבות בעניינים הפנימיים של העדות.¹²

תופעות אלו היה בהן כדי להצביע על התפתחותה של מגמה חסרת-תקדים בתולדות סוריה המודרנית, והיא: שיתוף-פעולה בין חוגי-דת מוסלמיים ונוצריים נגד המדיניות החילונית של משטר ג'דיד. אפשר היה אולי להבחין במגמה דומה גם אצל מוסלמים ונוצרים מחוגים אחרים. אין הכוונה רק לחוגי העלית המדינית הוותיקה ולמנהיגות המפלגות הלאומיות, שנפגעו קשה מן הריפורמות של המשטר, אלא גם למוסלמים ונוצרים מחוגי המעמד הבינוני העירוני החדש—אינטליגנציה ובורגנות זעירה—שנדחקו ממרכזי החיים הפוליטיים על-ידי השליטים החדשים, יוצאי ערי-השדה והפפרים.

יתר על כן, יש סברה שחוגים נרחבים באוכלוסיה הסורית—עירוניים וכפריים כאחד, גם סונים, גם נוצרים, גם דרוזים ואחרים—חשים רגשות מרירות וזעם נגד דבר הנראה להם בבחינת השתלטות של בני העדה העלאוית על מוסדות השלטון במדינה אגב נישולם של בני יתר העדות מעמדותיהם. בולטת ביותר, לדעת חוגים אלה, ההתקבצות העדתית ("תכתיל טאיפי") של עלאווים בצבא, לה היה צלאח ג'דיד אחראי בעיקר.

אין ספק שחסרונות משטרו של ג'דיד נהירים היו לגנרל חאפט' אסד כאשר עלה לשלטון בסוריה בנובמבר 1970, לאחר שהדיח את בן-עדתו צלאח ג'דיד. אחד הצעדים הראשונים שנקט אסד בענייני-פנים הצביע על שינוי בעמדתו של המשטר כלפי מקומו של האסלאם בסוריה. אף כי אסד עצמו נבחר נשיא סוריה על-פי התחוקה המתוקנת שממנה הושמט "הסעיף המוסלמי" בקשר לנשיא המדינה, בכל-זאת החזיר לתחוקה את הנוסח המסורתי של שבועת הנשיא ב"אללה אכבר". בראיון לעתון לבנוני ציין אסד שהוא מאמין באללה ורואה באסלאם דת של אהבה וצדק; וכי הוא שומר על מצוות הדת ומקווה לקיים באחד הימים את מצוות החג' (עליה-לרגל).¹³ בהודמנויות שונות אכן השתתף נשיא סוריה (בן כת העלאווים שססתה מן האסלאם) בתפילות במסגדים ועשה מחוות של פיוס כלפי חכמי הדת המוסלמית ושאר חוגים מוסלמים-שמרניים. במקביל לכך נקט אסד צעדים, מאז עלותו לשלטון, לריכוך המדיניות הכלכלית הסוציאליסטית-המארקסיסטית והעניק יתר חופש-פעולה ליזמה הפרטית במגמה לפייס את שכבות-הביניים של סוחרים ותעשיינים קטנים.¹⁴

תוך שפעל לשינוי שתיים מתפיסות-היסוד הלא-פופולאריות של משטר ג'דיד—החילוניות והסוציאליזם המארקסיסטי—לא זו אסד משתי תפיסות-היסוד האחרות של משטר הבעת' החדש, כלומר הערבאות והסוריות. גם בנושאים אלה גישתו של השליט הסורי החדש פראגמטית וגמישה יותר משל קודמו. מאז עלה לשלטון לא חדל אסד מלהלל את רעיון האחדות הערבית ואף עשה צעד מעשי להגשמתו של

רעיון זה, כאשר הקים באפריל 1971, יחד עם מצרים ולוב, את סדרציית הריפובליקות הערביות. אולם בד-בבד עם זאת המשיך נשיא סוריה בנקיטת מדיניות בין-ערבית עצמאית ומאוזנת, תוך כדי חיזוק קשריה של סוריה למדינות ערביות "בלתי-מתקדמות" כמו סעודיה, ירדן ולבנון. בעודו מדגיש את ייחודה של ארצו בעולם הערבי, פועל אסד גם לגיבוש האחדות הלאומית בסוריה; ובמסגרת פעולה זו הקים לאחרונה את "החזית הלאומית המתקדמת" (אל-ג'בהה אל-וטניה אל-תקדמיה), המאגדת בתוכה מפלגות וקבוצות לאומיות וסוציאליסטיות ומונהגת על-ידי מפלגת הבעת'¹⁵.

יא

לסיכום אפשר לומר כי משך הדור האחרון הוקם בסוריה, לראשונה מזה מאות-שנים, מרכז שלטוני חזק שהצליח להתגבר על הנטיות הצנטריפוגליות והאוטונומיות של קבוצות חברתיות שונות וגם להשיג מידה רבה של מרות על כל האוכלוסייה. בוטל הפיצול הבינאזורי וצומצם הפער בין-המעמדות, חוזקה הנאמנות לערכים תרבותיים-לאומיים ערביים וגברה תחושת ההוזהות הטריטוריאלית הסורית בקרב התושבים. המהפכה החברתית-המדינית ותנופת הפיתוח הכלכלי בעשור האחרון תרמו במידה ניכרת לקידום חברתי-כלכלי של השכבות העממיות, הפלאחים והפועלים, והפכו אותם, לצד המשכילים, לבסיס פוטנציאלי לחברה מגובשת, גרעין לקהילה מדינית סורית.

אולם, הדרך לגיבוש האוכלוסייה בסוריה לחברה אחת עודה ארוכה וזרועה ממשולם רבים. עדיין המסגרות החברתיות המסורתיות של המשפחה המורחבת, השבט או העדה חזקות בחלק ניכר מן האוכלוסייה הכפרית והעירונית ומפריעות לליכוד החברה. לא נעלמו הניגודים בין הכפר לעיר, והוא הדין בניגודים בין המעמדות; במעמדות-הביניים העירוניים-המסורתיים אפשר להבחין ברגשות מרירות וקיפוח כלפי השכבות הנמוכות של פלאחים ופועלים. יתר על כן: הסולידאריות העדתית והקייטוב בין העדות לא נחלשו אלא הוחרפו בקרב קבוצות ניפרות של נוצרים, דרוזים, ובעיקר מוסלמים-סוניים. לראשונה מאז קמה סוריה העצמאית מורגשים, כנראה, גם בחוגי הרוב המוסלמי-הסוני סולידאריות עדתית ורגש של מחאה דתית נוכח השתלטות היסוד העדתי-העלאוי על מרכזי-הכוח במדינה.

זה שנתיים, כאמור, פועל גשיאה החדש של סוריה, האפט' אל-אסד, בהתמדה לסילוק הניגודים והמתחים הישנים והחדשים באוכלוסייה ולזירון התהליך של הקמת חברה חדשה, מלוכדת סביב רעיון הישות הערבית-הסורית. על אף מוצאו העדתי העלאוי, מצויד נשיא סוריה בסגולות הדרושות להגשמת משימה היסטורית זו; העימות עם ישראל והאיום על בטחונה של סוריה מדרום מסייעים, כנראה, לאסד במלאכתו.

הערות

- Great Britain, Public Record Office F.O. 195/2255, Jerusalem, 10¹
August, 1907
- ² יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918—1929, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור-לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1970, ע"ע 26 וגו'.
- ³ סאטע אל-חצרי, יום מיצולון, ביירות, 1947, עמ' 83.
- ⁴ שם, עמ' 77.
- A. H. Hourani, *Syria and Lebanon*, London, 1946, pp. 93—95⁶
- League of Nations, Permanent Mandates Commission, 27th Session⁹
(1935)
- A. H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, London, 1947, p. 77⁷
- P. Seale, *The Struggle for Syria*, London, 1965, p. 32
- Rizkallah Hilan, *Culture et développement en Syrie*, Paris, 1969, pp.⁸
286 ff.
- ¹⁰ רבקה דילין, "האידיאולוגיה הניאו בעת'ית" אצל ז. גולדברג (עורך), הסוציאליזם הערבי, בית ברל, 1970, ע"ע 123 וגו'.
- ¹¹ "החוקה הסורית הזמנית 1 במאי 1969", את'ת'זרה, סוריה 3.5.69, תירגמה רחל לבני, המזרח החדש כ (1), ע"ע 67—56.
- M. Maoz & Efrat, "Internal Developments in Syria 1967", *Middle East*¹²
Record 1967, Tel.Aviv, 1971, pp. 499—550
- ¹² אל-נהאר, לבנון, 17.3.1971.
- ¹³ אל-היאת, לבנון, 7.12.71; ראדיו דמשק, 8.3.72.
- ¹³ מגילת-היסוד של "החזית" בטליעה, מצרים, אוגוסט 1972, ע"ע 146—143.